

POJAM 'STVARANJA' U CRKVI BOSANSKO-HUMSKIH KRSTJANA

FRANJO ŠANJEK

(*Katolički Bogoslovni
fakultet, Zagreb*)

UDK 2.93
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 27. XII. 1995.

Bosansko-humski krstjani, prema latinskim vrelima katoličke provenijencije, ispovijedali su umjereni dualizam koji, istina, pretpostavlja jednog Boga i stvoritelja svih stvari, ali koji je upravu nad materijalnim svijetom privremeno, tj. do pojave *eshatona*, prepustio Sotoni, predvodniku pobunjenih anđela.

Organizacijski i strukturalno Crkva bosansko-humskih krstjana približno odgovara ustroju srednjovjekovnih evangeličkih bratstava i umjerenih katara dualističkog svjetonazora. Krstani i krstjanice heterodoksne Crkve bosanske imaju svoje 'savršene' predstavnike, »prave krstjane i prave krstjanice (...) koji su prave vjere apostolske«. Imaju i redovite vjernike, »krstjane i krstjanice koji grijeha ne ljube«, ali i pristaše koji ih podržavaju u nadi da će se jednoga dana, najvjerojatnije na svršetku svog životnog puta, priključiti i postati 'savršenim' članovima Crkve bosanske, tj. njezinim 'pravim krstjanima i pravim krstjanicama'. Među ove posljednje ubrajaju se vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, herceg Stjepan Vukčić Kosača i nemali broj bosansko-humskog plemstva među kojim je najpoznatiji kraljev 'tepačija' Batalo Santić (14. st.), »koji biše mnogo dobr' dobrim' ludem' i mnogo slavn' dobrim' krstjanom'«. ¹

Nauk bosansko-humskih krstjana ima određenih dodirnih točaka s vjerskim učenjem bugarskih i makedonskih bogumila, iako ozbiljna povijesna vrela isključuju njihov neposredni dodir. Latinski spisi katoličkih hereziologa i kontroverzista svjedoče o doktrinarnim vezama hrvatskih krivovjeraca s carigradskim umjerenim dualistima i izravnom utjecaju naših krstjana na lombardske

¹ Petrovgrad, Gosudarstvena publična biblioteka, ćir. rkp. Q II 1, br. 62, fol 3; P. LAVROV, *Paleograficeskoe obozrenie Kirillovskago pisma*, Petrovgrad, 1916, br. 62; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, str. 89 i 96-97.

katara 'slavenskog reda'.² Treba podsjetiti da se prve heterodoksne zajednice dualističkog usmjerenja u Hrvatskoj organiziraju u Splitu i Trogiru te da prognani krivovjerci iz spomenutih slobodnih općina nalaze utočište i djelatni prostor u Kulinovoj Bosni.³ Anonimni autor spisa *De haeresi catharorum in Lombardia* (1205–1210), Salvo Burce (1235), Moneta iz Cremona (1241), Rajner Sacconi (1250) i Anselmo Aleksandrijski (1260–1270) svjedoče o tome da je dio lombardskih katara početkom 13. st. napustio 'bugarski red' (ordo Bulgariae) i prihvatio umjereni dualizam hrvatskih krivovjeraca (ordo Sclavoniae). Konrad iz Uracha, kardinal-legat pape Honorija III. u Francuskoj, sredinom 1223. podsjeća tamošnji episkopat da se okcitanski albigenzi pozivaju na nekog katarskog papu čiji su pristaše vrlo brojni »in finibus (...) Croatiae et Dalmatiae iuxta Hungari(c)am nationem«. ⁴ Prvaci talijanskih patarena odlaze »in Sclavoniam pro doctrina praedicta integraliter addiscenda et perfecte a magistris ibidem commorantibus in (...) Boxena, qui (...) subest cuidam domino qui vocatur Albanus de Boxena«. ⁵

Između 1260-tih i 1360-tih godina heterodoksni krstjani snažno utječu na društveni, politički i vjerski život Bosanske Države. Tvrtkovim usponom na bosansko prijestolje jača uloga franjevac Bosne Srebrene. Baselski sabor (1434) i papa Eugen IV. (1431–1447) nastoje riješiti stoljetni 'gordijski čvor' kršćanstva u Bosni i Humu. Ovaj posljednji ističe da bosansko-humski krivovjerci »tajnu božanskog utjelovljenja smatraju pričinjanjem tako da utjelovljenje Sina Božjega, njegova muka i uskrsnuće, nisu bili stvarni, nego samo prividni. (Ovi krstjani) priznaju da je Sotona moću ravan svemogućem Bogu te postavljaju dva prva počela, jedno zlih bića, a drugo dobrih«. ⁶ U istom duhu i anonimni redaktor

² D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Rim, 1979, str. 53–78; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 123–127.

³ Papa Inocent III. u dva maha govori o krivovjercima, katarima i patarenima, koje je splitski nadbiskup Bernard protjerao iz Dalmacije, a ban Kulin dao im sigurno utočište u Bosni. Usp. Archivum Secretum Vaticanum, Reg. Vat. 5, fol. 1v i 55v; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 56–57. Aferu s Matejem i Aristodijem prepričava Toma Arhidakon u *Povijesti solinskih i splitskih natpastira* (usp. prijevod VI. Rismonda, Split, 1977, str. 72–73).

⁴ E. MARTENE – U. DURAND, *Thesaurus novus anecdotorum*, sv. I, Paris, 1717, col. 901–903; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, Chicago, 1962, str. 50–55; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 84, bilj. 72.

⁵ Rim, Bibliotheca Casanatense, ms. lat. 3127, fol. 143; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 108, bilj. 46.

⁶ D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 34, izd. 1979, str. 41–42; F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo u našim krajevima u Kapistranovo doba*, *Croatica christiana periodica*, XI (1987) 19, str. 87. Ivan Stojković, profesor i ambasador Pariškog sveučilišta kod pape i cara, drži da »Manichaeus siquidem in Alexandria parva ignis scintilla fuit, et quia non statim fuit extincta, in tantum ignem crevit, ut pene totam ecclesiam periclitaverit, et tam longe lateque et diffudit, ut etiam usque ad haec nostra tempora duret, ut patet in regno Croacie seu Bosne et plerisque aliis partibus christianitatis« (W. BRANDMÜLLER, *Das Konzil von Pavia-Siena 1423–1424*, sv. II, Münster, 1974, str. 114).

glagoljicom pisanih *Dijaloga pape Grgura* (14. st.) duboko žali »nesrično Kraljevstvo Bosansko, na koga ni rosa, ni daž(d) ne pada, pokle rodi i shrani i brani tolike i takove jeretike patarene (!), ki govore da gospodin Isuhrist ni imel pravoga tiela človičanskoga i da je blažena diva Marija bila anjel«. ⁷

Vjera u dva počela u bosansko-humskih krstjana

Stvaranje svijeta i čovjeka jedno je od temeljnih pitanja u filozofsko-teološkim promišljanjima bosansko-humskih krstjana. Latinska i hrvatska vrela katoličke provenijencije pripisuju sljedbenicima heterodoksne Crkve bosanske vjeru u dva počela. Prvo počelo, koje nazivaju 'višim bogom', savršeno je u sebi i utjelovljena dobrota; drugo počelo ili 'niži bog' po sebi je nesavršeno i utjelovljuje zlo u svijetu. ⁸

Stvaranje duhovnog svijeta i nevidljivih stvari pripada prvom počelu, koje je – prema učenju bosansko-humskih krstjana – jedini i pravi Bog. ⁹ Zlo ne potječe od dobrog Boga, nego od đavla, od kojega su i sve vidljive stvari. ¹⁰

Bosansko-humski krstjani – po mišljenju latinskih hereziologa i inkvizicijskih izvješća – nikako nisu mogli pomiriti pojam dobrog Boga sa stvaranjem vidljivog materijalnog svijeta, koji je po sebi raspadljiv i u kojem prevladava zlo. U krstjanskom poimanju ljudske su duše zapravo anđeli, stvorenja dobrog Boga, koje je Lucifer zaveo prisilivši ih na boravak u ljudskom tijelu. ¹¹ Preoblikovani u ljudske duše anđeli mogu biti otkupljeni jedino susljednim utjelovljenjem u više različitih tijela i primanjem 'duhovnog' krštenja u Crkvi bosanskoj. ¹² Za ove i slične tvrdnje katoličkih hereziologa i polemičara teško je, međutim, naći uporište u sačuvanim spisima krstjanske provenijencije. Prema nekim svjedočanstvima iz kasnijeg vremena (17. st.) bugarski pavličani služe se biblijskim tekstovima nastalim u Bosni za vladanja Stjepana Tvrtka (1353–1391). U nepotpisanom izvješću rimskoj Propagandi iz 1623. godine tvrdi se da ti rukopisi od-

⁷ Usp. R. STROHAL, *Patareni i hrvatska glagoljska knjiga*, Vjesnik zemaljskog arhiva, 17/1915, str. 349; E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, izd. *Povijest hrvatske književnosti*, sv. II, Zagreb, 1975, str. 392–393; F. ŠANJEK, *Heterodoksno kršćanstvo*, str. 88.

⁸ Usp. D. FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV/257; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 34; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 132–133.

⁹ J. TORQUEMADA, *Symbolum pro informatione manichaeorum*, izd. N. LOPEZ MARTINEZ – V. PROANO GIL, *El bogomilismo en Bosnia*, Burgos, 1958, str. 44; F. RAČKI, *Prilozi za povijest bosanskih patarena*, Starine JAZU, I/1869, str. 126; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133.

¹⁰ Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133, bilj. 4.

¹¹ D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 443; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133, bilj. 6.

¹² F. RAČKI, *Prilozi*, str. 128; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 133, bilj. 7.

govaraju biblijskim tekstovima Rimske crkve, a da su različita kriva mišljenja dodana kasnije u obliku rubnih bilježaka.¹³

Na temelju franjevačkih izvješća i osobnog razgovora s prvacima bosansko-humskih krstjana Jurjem Kučinićem, Stojslavom Tvrtkovićem i Radmilom Vjenčinićem, papin teolog Juan de Torquemada, u raspravi objavljenoj pod naslovom *Symbolum veritatum fidei Romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (1461), naglašava da »bosanski manihejci (tj. krstjani) vjeruju u opstojnost dva boga, od kojih jednog nazivaju posve dobrim, a drugog potpuno zlim. Nadalje vjeruju da su dva počela, jedno duhovnih i netjelesnih bića, a drugo propadljivih i tjelesnih ili vidljivih. Prvo nazivaju bogom svjetla, a drugo bogom tame.«¹⁴

Izgleda da se autor *Symboluma* ipak više oslanja na prokušanu knjišku metodu ortodoksnih skolastika negoli na vijesti koje su mu pristizale s terena. Tome u prilog govori shema Torquemadine rasprave, brojni navodi papinskih dekretala i koncilskih dokumenata, pozivanje na patrističke tekstove i spise uglednih srednjovjekovnih teologa kao što su Grgur Veliki, Izidor Seviljski, Toma Akvinski, Albert Veliki i drugi, konačno i referiranje na djela Aristotela, Boecija, Avicene itd. Osim već spominjanih biblijskih kodeksa krstjanske provenijencije, pisanih na temelju dalmatinskih glagoljskih predložaka, za upoznavanje dogmatskog učenja Crkve bosanske mnogo je zanimljivija oporuka 'gosta' Radina Butkovića Seoničanina. Iz teksta oporuke, sastavljene 5. siječnja 1466. godine, saznajemo da je ovaj uglednik Crkve bosanske vjerovao u »sve-mogućega Gospodina Boga i svetu Troicu nerazdjeljivu«, da se molio neka ga Bog »pomiluje na strašnom sudištu«, svetkovao je Božić, Navještenje Gospodinovo (Blagovijest), Uskrs, Uzašašće te blagdane sv. Jurja, sv. Petra i Pavla, sv. Stjepana, sv. Mihovila, Uznesenje Marijino i blagdan Svih Svetih.¹⁵ Na stečku 'gosta' Milutina iz Humskog kod Foče spominju se »pričista Troica«, a na onom gosta Mišljena iz Puhovca »Gospodin naš Isus (j)edini«. Teško je uskladiti ove stavove s upornim insistiranjem katoličkih vrela, latinske i glagoljaške provenijencije, na umjerenom dualizmu bosansko-humskih krstjana. Taj nazovidualizam potvrđuje zapravo stvarateljsku snagu jednog vrhovnog počela, a Sotoni (đavlu) priznaje tek privremeni udio u upravljanju materijalnim svijetom koji je pod utjecajem sila zla.

¹³ Usp. M. N. SPERANSKIJ, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschrift-sammlung Srećkovi's*, Archiv für slavische Philologie, 24/1902, str. 172–182; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva*, izd. 1962, str. 447–448, izd. 1979, str. 540–542; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, 150–154.

¹⁴ J. TORQUEMADA, *Symbolum*, str. 44–48.

¹⁵ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 180 (transkripcija izvornog teksta). O gostu Radinu usp. A. V. SOLOVJEV, *Le testament du gost Radin*, Mandićev zbornik, Rim, 1965, str. 141–156; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 177–183.

Kozmogonija bosansko-humskih krstjana

Dvije vrste izvora tumače pojam stvaranja u bosansko-humskih krstjana. Posredno o tome govore latinski autori opisujući vjersko učenje talijanskih katarata 'slavonskog reda': anonimni spis *De haeresi catharorum*, Salvo Burce, Moneta iz Cremona, Rajner Sacconi, Anselmo Aleksandrijski i izjave optuženih pred inkvizicijskim sudom. Neposredno o poimanju stvaranja u bosansko-humskih krstjana govori pisac *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* (oko 1250), spisi *Ivanova pitanja* (Interrogatio Iohannis) i *Početje svieta* (13. st.), popis zabluda bosanskih krivovjeraca (14. st.), danas izgubljeni *Dialogus contra manichaeos in Bosnia* franjevca Jakova Markijskog (1432–1437) i Torquemadin *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae* (1461).

Anonimni pisac rasprave *De haeresi catharorum* ističe da jedan dio talijanskih katarata, »koji imaju (crkveno) uređenje iz Slavonije (...) vjeruju i propovijedaju samo jednoga dobrog Boga, svemogućega i bez početka, koji je stvorio anđele i četiri elementa, i govore da su Lucifer i njegovi pristalice sagriješili u nebu, iako neki od njih dvoume o postanku njihova grijeha (...) Jedni govore da je neki zao duh, koji je imao četiri lica – jedno čovječje, drugo ptičje, treće riblje, a četvrto životinjsko – stajao u ovom kaosu, ali nije imao moć išta stvoriti (...) I govore da su Lucifer i onaj drugi zao duh pokušali rastaviti elemente, ali nisu uspjeli. Ipak su od Boga isprosilili dobrog anđela da im pomogne te su s Božjim dopuštenjem i uz anđelovu pomoć, ali i svojom snagom razlučili elemente. I govore da je taj Lucifer zapravo onaj Bog za kojeg se u Knjizi postanka (1, 1–31) govori da je stvorio nebo i zemlju i kroz šest dana izvršio sva ona djela. I govore da je onaj Lucifer iz zemljinog gliba oblikovao Adamov lik (...) Slavonci također govore da su u vremenu milosti Sin Božji, tj. Isus Krist, Ivan evanđelist i Marija zapravo tri anđela, koji su se pojavili u tijelu. I govore da Krist stvarno nije uzeo tijelo, ni jeo, ni pio, ni razapet bio, niti je umro i pokopan, a sve što je činio kao čovjek nije bilo stvarno, nego samo prividno.«¹⁶ Autor dodaje popis talijanskih katarskih biskupa koje su zaredili krivovjerci iz Slavonije.

Latinski kontroverzisti Salvo Burce (1235), Moneta iz Cremona (1241) i redaktor zanimljivog podsjetnika o katarskom vjerskom nauku iz sredine 13. st. – *Brevis summula*¹⁷ – potvrđuju navode anonimnog autora *De haeresi catharorum*. Umjereni dualisti iz Concorezza (Milano), Brescie, Desenzana, Bagnola, Cremona, Piacenze, Mantove, Verone i Vicenze, po uzoru na svoje učitelje »de partibus Sclavoniae« – tj. iz Bosne i Huma ili, u širem smislu, iz Hrvatske –

¹⁶ *De haeresi*, izd. A. DONDAINE, *La hierarchie cathare en Italie*, 1, Archivum Fratrum Praedicatorum, 19/1949, str. 306–312; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 123–124.

¹⁷ Paris, Bibliotheque nationale, ms. lat. 13151, fol. 347rb. Sličan popis doktrina 'slavonskog reda' među talijanskim katarima nalazi se u *Vat. lat.* 5092, fol. 41r–42v i ms. 5, fol. 9–10 Nadškofijskog arhiva u Ljubljani. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 126.

zastupaju u praksi vjerovanje u jedno vrhovno počelo, stvoritelja nevidljivog i vidljivog svijeta, aktualizirajući u kristologiji doketizam iz prvih kršćanskih stoljeća.

Moneta iz Cremona u raspravi *Protiv katara i valdenza* (*Adversus catharos et valdenses*) piše da Slaveni vjeruju kako je »Bog, otac pravednika, u svijet poslao tri anđela. Jedan je uzeo lik žene i zove se Marija. Druga dva uzeli su muške likove. To su Krist i Ivan evadelist. Ovima vjeruju Slaveni, koji pretpostavljaju dva počela«. ¹⁸

Rajner Sacconi pripadao je sedamnaest godina katarskoj sljedbi, čini se zajednici iz Concorrezza, u kojoj je poštovan kao *haerersiarha*, naziv kojim se u srednjovjekovnoj protuheretičkoj terminologiji označavalo začetnika neke sljedbe ili predstojnika heterodoksne zajednice. Oko 1245. Sacconi se vraća katolicizmu. Pod utjecajem Petra iz Verone ulazi u dominikanski red i uključuje se u službu Inkvizicije. U prepadu krivovjercaca iz Bergama, Coma i Milana ubijen je Petar iz Verone, dok je Sacconi igrom slučaja ostao u Paviji i tako izbjegao zasjedi. Poslije smrti Petra iz Verone, 6. travnja 1252. godine, Rajner Sacconi dolazi na čelo Inkvizicije u Lombardiji.

Sacconijeva *Suma o katarima i leonistima ili byonskim siromasima* (1250) predstavlja pravu optužnicu protiv krivovjernih katara i valdenza. Dok teolog Moneta iz Cremona iznosi i pobija dogmatski nauk i moralne zasade katara i valdenza, Rajner Sacconi opisuje njihov povijesni razvoj. Dok hereziolog iz Cremona piše *protiv katara i valdenza* (*Adversus catharos et valdenses*), inkvizitor Sacconi svoje čitatelje nastoji tek ukratko izvjestiti o pristicima spomenutih sljedbi (*Summa de catharis et leonistis*).

Rajner Sacconi daje vrlo zanimljive usporedbe između katarskih obreda i katoličke sakramentalne prakse. Najoriginalniji dio *Sume o katarima* predstavlja popis šesnaest katarskih crkava, njihov geohistorijski opis (od Male Azije do južne Francuske) i opis dualističkog vjerovanja.

Sacconijev spis zaslužuje pozornost historičara i istraživača zbog bogatstva povijesnih činjenica i objektivnog prikazivanja događaja, koji su uvjetovali razvoj katarsko-dualističkog i valdeškog krivovjerja u srednjem vijeku. Naš autor postavlja jasnu crtu između kozmogonije strogih dualista iz Albana uz Lago Maggiore i umjerenih dvopočelnika iz Concorrezza u Milanskom vojvodstvu, koji se doktrinarno oslanjaju na kozmogoniju učitelja među talijanskim katari-
ma poznatog 'slavonskog reda', dakle krivovjercaca iz Hrvatske (Dalmacija, Bosna, Hum). Ivan de Lugio, ideolog strogih dualista iz Albana, ne priznaje stvaranje 'ex nihilo', ali – prema Sacconiju – razlikuje tri vrste stvaranja: a) iz dobra na bolje, b) iz zla u dobro i c) iz zla u gore. Katari iz Concorrezza, koji se

¹⁸ MONETAE CREMONENSIS, *Adversus catharos et valdenses libri quinque*, izd. Th. A. RICCHINIUS, Roma, 1743, str. 233.

doktrinarno i u praksi izravno nadovezuju na nauk i običaje 'slavonskih' krivovjераца, »ispravno drže da postoji samo jedno počelo, ali se mnogi od njih« – ističe Sacconi – »varaju u pitanju Trojstva i jedinstva (u Bogu). Oni ispovijedaju da je Bog iz ništa ('ex nihilo') stvorio anđele i četiri elementa, ali su« – naglašuje autor – »u zabludi kad vjeruju da je đavao s Božjim dopuštenjem načinio sve vidljivo, tj. ovaj svijet. Nadalje, vjeruju da je đavao načinio tijelo prvoga čovjeka i u nj stavio jednog anđela, koji je u malomu već bio sagriješio. Nadalje, vjeruju da sve duše kao nekom emanacijom ili rođenjem potječu od istog anđela (...) Nadalje, govore da Krist nije uzeo ljudsku dušu, ali skoro svi vjeruju da je uzeo tijelo od Blažene Djevice (Marije)«. ¹⁹ Sacconi jasno razlikuje nauk sljedbenika 'slavenskog reda' gledom na Kristovo čovještvo od doketizma kakav je zastupao biskup Nazarije, koji je šezdesetak godina ranije (tj. oko 1190) primio biskupski red 'Bugarske crkve'. ²⁰

Na Sacconijeve tvrdnje o jednopočelničtvu sljedbenika 'slavenskog reda' i tezi o Kristovu stvarnom, a ne samo prividnom čovještvu nadovezuje se Anselmo Aleksandrijski. Njemu je poznat nemali utjecaj krivovjераца iz Slavonije (tj. Hrvatske) i Bosne na njihove sumišljenike u Italiji. Anselmo Aleksandrijski ističe kako Nazarijevi sljedbenici vjeruju da Krist nije pravi Bog niti je po svojoj biti jednak Ocu, dok struja koja se oslanja na učenje 'slavenskog reda' drži da je »Krist istobitan s Ocem (nebeskim), da su Isus Krist i njegova majka Marija imali pravo ljudsko tijelo 'de massa Adae', da je Krist stvarno tjelesno trpio i umro te da je uskrsnuo od mrtvih, ali je pri uzašašću njegovo ljudsko tijelo – kao i Marijino – ostalo u zemaljskom raju«. ²¹

Pojam stvaranja prema Raspravi između rimskog kršćanina i bosanskog patarena

Tekst rasprave nastao je negdje na hrvatskom prostoru, najvjerojatnije između 1234. i 1255. godine, dakle u razdoblju progona heterodoksnih bosansko-humskih krstjana. Navedeni spis po svojoj tekstovnoj strukturi i sadržaju vrlo je blizak poznatoj *Raspravi između katolika i krivovjernog patarena*, koju je tridesetih godina 13. st. sastavio neki Juraj, svjetovnjak (Georgius laicus), iako nam se čini da je naš tekst mnogo bliži sasvim određenoj vrsti protukatarskih tekstova poznatoj pod naslovom *Summa auctoritatum*, u kojima bi katolički

¹⁹ RAYNERIUS SACCONI, *Summa de catharis*, izd. F. ŠANJEK, *Summa fratris Raynerii*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 44/1974, str. 58; F. ŠANJEK, *Dualističko-evangelički pokret u 13. stoljeću u svjetlu Sacconijeve 'Sume o katarima i leonistima'*, Bogoslovska smotra, XLV (1976) 3, str. 297–298 (hrvatski prijevod).

²⁰ Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 125.

²¹ ANSELMO ALEKSANDRIJSKI, *Tractatus de haereticis*, izd. A. DONDAINE, *La hierarchie cathare en Italie*, 2, Archivum Fratrum Praedicatorum, 20/1950, str. 311.

kontroverzisti i polemičari pomoću svetopisamskih i patrističkih navoda pobijali dualističke stavove katara, patarena i naših bosansko-humskih krstjana. Riječ je o svojevrsnom *vademecumu* katoličkih propovjednika, najčešće iz redova dominikanaca i franjevaca, koji su u južnoj Francuskoj, sjevernoj Italiji i Bosni javno raspravljali s pristašama katarsko-dualističkog svjetonazora.

Rasprava između rimskog kršćanina i bosanskog patarena oslanja se, dakle, na kontroverzističku literaturu katoličkih autora iz prve polovice 13. st., ali sadržajno dokazuje da je njezin – za javnost nepoznati – sastavljač vrlo dobro poznao društvena i religiozna zbivanja na hrvatskom etničkom prostoru, osobito na području srednjovjekovne Bosne i Huma. Tako u poglavlju drugom, u kojem raspravlja »o nasljednicima sv. Petra«, anonimni 'rimski kršćanin' prekorava sljedbenike heterodoksne Crkve bosanske zašto su se odijelili od prave Kristove (tj. Rimokatoličke) crkve i pobjegli u bosanska brda ili u Lombardiju. Ponekad je i vrlo zajedljiv, kao u tumačenju uloge biskupa i svećenika, pa svom protivniku 'bosanskom patarenu' dobacuje: »Pogledaj, dakle, vjera je u gradovima gdje su biskupi i učeni ljudi, što se za tebe, koji stanuješ u šipražju, po brdima i šumama, očito ne može reći«. 'Rimski kršćanin' naglašuje da Crkva bosanska ne posjeduje vjeru u Isusa Krista, jer nema znakova po kojima bi se prava vjera u njoj mogla prepoznati. Svoju postavku argumentira: »Ne može se tvrditi da svi narodi žive u Bosni. Cijelom je svijetu jasno da su Bosanci, koji su vas (tj. krivovjerce) primili, u vama primili otpadnike«. U trećem poglavlju (*De persecutione*) 'rimski kršćanin' izjavljuje da se pristalice heterodoksne Crkve bosanske ne progone zbog njihove pravednosti, »nego poradi nepravde, kao što su se Krist i njegovi učenici borili protiv zla«. I nastavlja: »Vi se sami osuđujete, jer se međusobno kažnjavate kad nalažete apstinenciju od hrane ili ponovno krštavate one koji su teško sagriješili«. Na pretpostavljeno pitanje 'bosanskog patarena' zašto ih se progone više nego neke druge 'rimski kršćanin' odgovara: »Iz trostrukog razloga. Prvo, jer nas na to upućuje Sveto pismo kad u Knjizi otkrivenja govori o progonu nikolaita i lažnih proroka (Otk 2, 14–16). Drugo, jer ste se vi prethodno zakleli na vjernost Evandelju. Treće, jer nitko ne govori da ga je đavao stvorio kao vi koji tvrdite da je tijelo od đavla i da su vam duše anđeli koji su pali s neba. Slijedi, dakle, da ste i vi đavli i da takva djela moramo uništavati prema riječima iz prve Ivanove poslanice: *Sin se Božji pojavio zato da uništi đavolska djela* (1 Iv 3, 8)«.

Valja napomenuti da cjeloviti naslov *Rasprave* glasi: *Omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem*. Iako je jedini primjerak rukopisa nastao na prijelazu iz 14. u 15. st., kao što je utvrdio Franjo Rački koji ga je pronašao u mletačkoj Marciani,²² ipak informiranost autora o zabitnom gorštačkom životu stanovnika

²² *Cod. marc.* II 64, fol. 295v–308r, izd. F. RAČKI, *Prilozi*, str. 109–140.

Bosne i Huma te opravdanje progona bosanskih krstjana od strane crkvenih i svjetovnih vlasti navodi na zaključak da je *Rasprava između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* napisana u vrijeme ili neposredno nakon križarskih pohoda slavonskog hercega Kolomana na Bosnu. A kako u to vrijeme s heterodoksnim krstjanima teološke rasprave vode dominikanci, treba pretpostaviti da se u njihovim redovima krije i autor navedene *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena*.²³ Čini se da bi to mogao biti Pavao Dalmatinac, učeni pravnik i teolog, profesor Bolonjskog sveučilišta, koji je kao prvi službeni inkvizitor na čitavom hrvatskom etničkom prostoru jedini bio kompetentan i u mogućnosti pobliže upoznati nauk i običaje krstjana heterodokсне Crkve bosanske.²⁴

Budući da se u sedmom poglavlju *Rasprave* iscrpno govori o poimanju stvaranja u Crkvi bosanskoj, valja pretpostaviti da će čitatelj u navedenom tekstu otkriti filozofske i teološke domete krstjanske refleksije o navedenoj problematici:

Rimokatolik (tj. kršćanin rimokatoličke vjere) kaže: *Vjeruješ li da je pravi Bog stvorio nebo i zemlju (Post 1, 1) i sve što je na njima?*

Krivovjerac (tj. bosansko-humski krstjanin): Ne vjerujem da je [pravi Bog] stvorio ono što će biti uništeno. Dakle, [nebo i zemlja] nisu stvoreni od Boga nego od đavla.

Rimokatolik: Vjeruješ li da je onaj Bog o kojemu su propovijedali Apostoli pravi Bog?

Krivovjerac: Čvrsto vjerujem.

Rimokatolik: A eto, Pavao i Barnaba propovijedali su o Bogu koji je stvoritelj neba i zemlje. U 'Djelima apostolskim' 14(, 15) stoji: *I mi smo smrtnici kao i vi! Ali vam kao Radosnu vijest donosimo zapovijed da se od tih ispraznih stvorova obratite živome Bogu, »koji stvori nebo, zemlju, more i sve što je u njima«* (Izl 20, 11). Kako vi, dakle, toga Boga činite đavlom? Zato ste i osuđeni. A o onome što si kazao da se djelo *Božje ne može uništiti* (usp. Rm 14, 20), pitam te: Jesu li anđeli, koji su pali s neba, bili od Boga stvoreni ili ne?

Krivovjerac: Bili su od Boga stvoreni.

Rimokatolik: Dakle, djela Božja mogu biti uništena kad se Bogu sviđi, kako to pokazuje Apostol u [Poslanici] Hebrejima 1(, 10–11): *Ti si, Gospodine, u*

²³ O autoru *Rasprave* pobliže u F. ŠANJEK, *Počeci teologije u Hrvata, Croatica christiana periodica*, V (1981) 7, str. 131–133.

²⁴ O Pavlu Dalmatincu v. S. KRASIĆ, *Fr. Paulus Hungarus (...) jedna zanimljiva ličnost iz 13. stoljeća*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, IV (1978) 7–8, str. 131–156; F. ŠANJEK, *Počeci teologije*, str. 130–133.

početku udario temelje zemlji, a nebesa su djelo ruku tvojih. Ona će proći, a ti ostaješ, itd. A tako i u Psalmima.

Krivovjerac: Ivan u svojoj Poslanici (1 Iv 5, 19) govori da je *sav svijet u vlasti đavla*, dakle nije od Boga stvoren.

Rimokatolik: To je Ivan rekao prema običaju s obzirom na ljude u svijetu, koji puteno i na škrti način žive. Nije to rekao gledom na Stvoritelja, jer bi došao u protuslovlje s Evanđeljem, u kojemu kaže: *I svijet postade po njemu, a svijet ga ne upozna* (Iv 1, 10), tj. ljubitelji svijeta nisu ga upoznali. A ono da je *u vlasti đavla* (1 Iv 5, 19) podrazumijeva se da je u nevjeri: to su nevjernici i puteni ljudi, koji žive prema tjelesnim prohtjevima. Zato je i nadodano: *a svijet ga ne upozna*.

Krivovjerac: Isus Krist kaže da *nema dobra stabla koje rodi zlim rodnom* (Lk 6, 43), itd.

Rimokatolik: Ne čini li ti se da je dvanaest apostola bilo *dobro stablo*? Pa ipak je Juda izdao Krista, a Matej je od carinika postao evanđelistom (usp. Mt 10, 2–4). U zabludi si jer ne razumiješ i ne shvaćaš Pisma. Ono, naime, o dobrom i zlom stablu (usp. Mt 7, 16–20) treba razumjeti o dobroj i zloj volji, jer iz dobre nakane ne može izaći nego dobro djelo, a iz zle volje zlo djelo.

Krivovjerac: Možeš li mi pokazati iz Pisma da je đavao, koji se zove zmaj ili zmija, bio stvoren i da je netko drugi a ne on načinio tamu?

Rimokatolik: Evo u Psalmima: *Taj zmaj kojeg si stvorio* (Ps 103, 26) itd. Zatim: *Kad razastreš tmine i noć se spusti* (Ps 103, 20). A za oboje kaže Isus: *Ja sam Gospodin i nema drugoga; ja tvorim svjetlost i stvaram tamu. Ja stvaram sreću i dovodim nesreću* (Iz 45, 6–7). Zašto se dakle vi suprotstavljate Pismu te pravite čast đavlu govoreći da je on bez početka i stvoritelj svega? Koju nagradu od njega očekujete osim pakla? A da je pravi Bog stvorio sve, vidljivo i nevidljivo, poslušaj ga kako on sam govori preko Jeremije 27(, 5): *Ja sam snagom svojom svesilnom i rukom ispruženom stvorio zemlju, ljude i životinje na zemlji. A 'Knjiga otkrivenja' 10 (5–6): Tada andeo, koga sam vidio gdje stoji na moru i na zemlji, podiže desnicu prema nebu i zakle se onim koji živi u vijekove vjekova, koji je stvorio nebo s onim što je na njemu, zemlju s onim što je na njoj i more s onim što je u njemu. Tako i u Psalmima: Hvalite Gospodina. Mudro sazda on nebesa. On utvrdi zemlju nad vodama. On načini svjetlila velika: sunce da vlada danom, mjesec i zvijezde da vladaju noću* (Ps 135, 1–9). Tako i u 'Djelima apostolskim' 4(, 24–25): *Gospodine, Stvoritelju neba i zemlje, mora i svega što je u njima, ti si po Duhu Svetomu rekao na usta našega oca Davida, sluge svoga: »Zašto se bune pogani«* itd. Tako i u Prvoj [poslanici] Korinćanima 8(, 5–6): *Jer iako ima, bilo na nebu bilo na zemlji, takozvanih bogova – kao što zbilja bogova i gospodara ima mnogo mi nemamo nego jednoga Boga, Oca, od koga sve dolazi. Koje li, dakle, mrske zablude, koju proklinju [Sveto] Pismo i cijeli svijet! A samo Bosanci tako drže. Protiv njih je ono na početku Ivanova evanđelja: Sve je po njemu postalo i ništa što postoji nije bez njega postalo* (Iv 1, 3). Tako i u Psalmima: *Tvoje su me ruke stvorile i oblikovale*

(Ps 118, 73) itd. Nadalje: *Gledam ti nebesa, djelo prstiju tvojih, mjesec i zvijezde što ih učvrsti* (Ps 8, 4). I opet: *Pomoć je moja od Gospodina koji stvori nebo i zemlju* (Ps 120, 2). A da nemaju dva boga, jasno je iz Izaije 44(, 6): *Ja sam prvi i ja sam posljednji: osim mene Boga nema*. Tako i u [evanđelju po] Marku 12(, 29): *Čuj Izrael: Gospodin Bog naš jest jedini Bog*. Isto i u [Poslanici] Efežanima 4(, 6): *Jedan Bog i Otac svijetu, koji je nad svima*, itd. I u 'Knjizi otkrivenja' 4(, 11): *Dostojan si, naš Gospodine i naš Bože, da primiš slavu, čast i moć, jer ti si stvorio sve: sve tvojoj volji duguje postojanje i stvaranje*. Tako i u 'Djelima apostolskim' 17(, 24–25): *Bog, Stvoritelj svijeta i svega što je u njemu, on koji je Gospodar neba i zemlje, ne prebiva u hramovima sagrađenim rukom niti ga poslužuju ljudske ruke, kao da bi trebao nešto on koji svima daje životni dah i sve ostalo*. Tako i u [Poslanici] Kološanima 1(, 16): *Jer je u njemu sve stvoreno – sve na nebu i na zemlji; vidljivo i nevidljivo, bilo prijestolja, bilo gospodstva, bilo poglavarstva, bilo vlasti; sve je stvoreno po njemu i za njega*. Nije, dakle, onaj zmaj koji je zbačen s neba, stvoritelj, kao što stoji u 'Knjizi otkrivenja' 12(, 7–9): *Uto se zametnu rat u nebu koji je Mihael sa svojim anđelima morao voditi protiv Zmaja. Zmaj i njegovi anđeli prihvaćaju borbu, ali je ne moguše izdržati. I mjesta za njih više nije bilo u nebu. Bijaše zbačen veliki Zmaj, stara Zmija koja se zove đavao – sotona, zavodnik cijeloga svijeta – bijaše zbačen na zemlju i bijahu zbačeni s njime njegovi anđeli*. Isto tako i apostol [Pavao] u [Poslanici] Rimljanima 1(, 25): *Oni koji su istinu Božju zamijenili lažju te se klanjali i iskazivali štovanje stvorenju mjesto Stvoritelju, koji je slavljjen zauvijek. Amen.*²⁵

Ivanova pitanja (Interrogatio Iohannis)

Opće je poznato da su srednjovjekovni dualisti, osim četiriju evanđelja i Pavlovih poslanica, najradije čitali Knjigu otkrivenja i apokrife apokaliptičkog sadržaja. Jedan od njih, poznat pod naslovom *Interrogatio Iohannis*, neka vrst »integralnog katekizma bogumilskog vjerovanja«,²⁶ poznat je i bosansko-humskim krstjanima jer se kozmogonijski nadovezuje na bosansku legendu o stvaranju svijeta, čiji se sadržaj opet u mnogo čemu podudara s tumačenjem bogumilske kozmogonije u djelima bizantskog teologa Eutimija Zigabena.²⁷

Tekst apokrifa *Interrogatio Iohannis*, sastavljen u obliku pitanja koja je Ivan apostol i evanđelist postavljao na *Posljednjoj večeri* naslonjen na Isusove grudi, sačuvao se u dvije gotovo istovjetne redakcije, bečkoj i karkasonskoj. Bečki

²⁵ *Disputatio, c. 7: De creatione*, izd. F. RAČKI, *Prilozi*, str. 126–127.

²⁶ Usp. E. TURDEANU, *Les apocryphes slaves*, *Atti dell'VIII Congresso di Studi Bizantini*, 2/1953, str. 49: »*Interrogatio Iohannis*, ce catechisme complet et precis qui expose a souhait leur cosmogonie dualiste«.

²⁷ Usp. EU' THYMIUS ZIGABENOS, *Panoplia dogmatica*, izd. J. P. MIGNE, *Patrologia graeca*, sv. 130, col. 1294–1302.

rukopis sadrži kalendar, cijeli Novi zavjet s poslanicom Laodicejcima i izvodima biblijskih tekstova za blagdanska liturgijska čitanja. Na dva zadnja lista (fol. 158v–160r) nalazi se tekst poznat pod naslovom *Interrogatio Iohannis* ili *De ordinatione mundi, de principe et de Adam*. Rukopis je nastao na prijelazu iz 12. u 13. st. negdje na mletačkom prostoru ili u Dalmaciji,²⁸ a spomenuti tekst *Ivanovih pitanja*, u kojem se spominje Bosna, dodan je kasnije. Na posljednjoj stranici rukopisa (fol. 160v) upisana je godina MCCLXIII.²⁹ Tekst bečke redakcije prekinut je usred riječi (affie...) tako da mu nedostaje opis završne scene posljednjeg suda, u kojoj se govori o osudi Sotoninih pristaša i nagradi pravednih. Rajner Sacconi i Anselmo iz Alessandrije znaju za *Tajnu knjigu* katara iz Concorrezza (*Secretum de Concorrezzo*), koju je oko 1190. iz Bugarske donio biskup Nazarije. Njome su se služili i pristalice biskupa Deziderija, koji je ispovijedao vjeru 'slavonskog reda', dakle krivovjeraca iz hrvatskih krajeva.

U opisu Sotonina pada nepoznati kopist bečke redakcije na margini je protumačio da se pod *gehenom* podrazumijeva »*Jozafatska dolina*, a to je isto što i *oseph* i *asco* i *pakao* i *tartar* i *rađanje vatre*, ali ih se drugačije naziva na različitim jezicima. Nije to neki duh niti nešto životno, nego mjesto poput *Bosne*, *Lombardije* ili *Toskane*«. ³⁰ Kozmogonija spisa *Interrogatio Iohannis* obuhvaća opis događaja koji prethode stvaranju, ustroju vidljivog svijeta, pobuni i padu Sotone i organizaciji vidljivog svijeta nakon grijeha.

Bosanska legenda »Počētie svieta«

Opis pada Sotone i ustroj svijeta pod njegovom vlašću odgovara bosanskoj legendi o stvaranju svijeta i prvih ljudi, poznatoj pod naslovom *Počētie svieta*.³¹ Na temelju jezične analize Jordana Ivanova i Biserke Grabar³² spomenuti je tekst nastao u srednjem vijeku na bosansko-hercegovačkom prostoru. *Počētie svieta* ne sadrži strogo dualistički nauk i više ili manje podudara se s učenjem talijanskih umjerenih katara 'slavonskog reda' s tom razlikom da se Sotona iz *Interrogatio Iohannis* ovdje naziva Satanail.

²⁸ Usp. E. BOZOKY, *Le livre secret des cathares*, Paris, 1980, str. 18–19; F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis (Ivanova pitanja), katarski apokrif slavenske provenijencije i dualističko poimanje stvaranja svijeta u srednjem vijeku*, *Croatica christiana periodica*, V (1981) 7, str. 45.

²⁹ F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis*, str. 45.

³⁰ F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis*, str. 48, bilj. 26: »Vallis Josaphat. Idem sunt scilicet oseph et asco et infernum tartarus et generatio ignis sed secundum diversas linguas nominatur. Non est spiritus nec aliquid vitale sed locus est sicut est *Bossina* et *Lombardia* et *Tuscia*«.

³¹ Plovdiv, Narodna biblioteka, rkp. 116 (54), fol. 90–97; izd. J. IVANOV, *Bogomilski krugi i legendi*, Sofia, 1925, str. 322–323; J. IVANOV, *Livres et legendes bogomiles*, Paris, 1976, str. 283–285; F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis*, str. 62–63.

³² J. IVANOV, *Livres et legendes*, str. 283; F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis*, str. 62.

Tekst *Počētie svieta* treba promatrati u kontekstu narodnog vjerovanja srednjovjekovnih Hrvata. Njegov sadržaj ima nesumnjivo šire značenje od kozmogonije heterodoksnih krstjana i krstjanica Crkve bosanske, ali postavlja jasne odrednice njihova vjerovanja, koje su razvidne iz samog teksta.³³

»Početak svijeta«

»Zašto je Gospod Bog stvorio ovaj svijet? U to vrijeme bijaše jedan anđeo Božji izabranik koji se zvao Satanael. On počē misliti da je veći od Gospoda Boga i, tako misleći, sjede na prijestolje Gospodnje. I dođe k njemu Mihael arkandeo, anđeo vjeran Gospodu, i reče mu: Ustani, pogani, nije ti tu sjediti! I udari ga nogom i on pade pod zemlju i svi anđeli koji su povjerovali u njega padoše s neba, jedni pod zemlju, drugi na zemlju, a treći ostadoše pod nebom u zraku. Kako se gdje koji spomenu Gospoda našega, tako ondje i ostade. I svi postadoše đavli, koji su mislili tu zlu misao i koji su služili Lučipetra (Lucifera). I zato je oholost prvi grijeh.

I počē Gospod Bog razmišljati kao što bi mislio grad koji je izgubio vojsku, tako i Gospod razmišljaše kako bi opet napunio kor anđeoski da bude pun. I smisli i stvori čovjeka na spasenje njegovo da se cjelovom ljudi množe od čovjeka. I reče Bog: Najprije ću stvoriti ono o čemu će čovjek živjeti. I Gospod Bog stvori čudesa velika. U ponedjeljak stvori svijetu svjetlost i prozva svjetlo suncem. U utorak stvori sve plodove zemaljske, to jest voće i sve plodove. U srijedu stvori sve zvijeri i stoku i ostale životinje koje su na zemlji. U četvrtak stvori sve ptice u zraku i ribe u moru. U petak stvori čovjeka, a u subotu u njega duh udahnu i stvori na svoju sliku Adama koji bijaše prvi čovjek. I kada to učini u šest dana, sedmi dan, u nedjelju, odredi sebi odmor i počinu. I na taj dan utemelji Gospod nedjelju i reče da se u nju ništa ne radi. Zato moramo loše živjeti jer nismo poštivali svetu nedjelju. I taj dan kada stvori Gospod Adama, Adam ne mogaše ni jedan dan bez druga živjeti i počē govoriti: Gospode, daj mi druga. Gospod reče: Adame, leži na zemlju! On leže i zaspā. Napravi Gospod od rebra Evu, ženu Adamovu, od jednoga rebra s lijeve Adamove strane i reče mu: Eto ti drug, Adame!

Tada im Gospod Bog pokaza mjesto u raj u tu ih nastani i preda sve stvoreno Adamu u ruke da mu služi. I reče im: Pazite da vas đavao ne prevāri! I preda im voće posvećeno koje se zvalo 'drvo spoznaje' i reče im: Ne dirajte u to voće, jer ako budete jeli to voće, sagriješit ćete. Zato se čuvajte. Jer, kad je Bog raj nasadio s anđelima svojim, svatko je svoje drvo i voće sadio i od svakoga Gospod uzimaše u usta i tako stvori drvo spoznaje.

³³ Ima i drugih tekstova, izjava pred inkvizitorima (Jakov Bech 1387), teoloških analiza (J. Torquemada) itd. Ovdje navedeni na najjasniji način očituju kozmogoniju bosansko-humskih krstjana.

A Satanael bijaše zavidan Adamu i Evi i posadi lozu, izvor požude, da prevari Adama. I tako življahu Adam i Eva u raj, i dođe đavao i pretvori se u zmiju. A tada je u raj postojala zmija i hodala je na repu kao što čovjek hoda na nogama i zvala se krasna djevojka. I pretvori se đavao u zmiju-djevojku s glavom djevojačkom i dođe napastovati Evu govoreći: Zašto vi ne jedete ono voće? Odgovori Eva i reče: Nije nam ga rekao Bog jesti. A on reče: Kad biste jeli to voće, sve biste znali što Bog zna. Eva povjerova đavlu i ubra dvije jabučice i zagriže ona jednu, a drugu dade Adamu zagristi. Ona proguta, a Adam se, zagrizavši, spomenu Gospoda i stisnu jabučicu u grlu. U taj čas spoznaše da su griješni i goli. I dođe k njima Gospod Bog, istjera ih iz raja, a zmiju prokle da više ne hoda na repu i da bude puna otrova.

I stvori Gospod put čovjekovu od zemlje, kosti od mramora, a um od oštroumnosti anđeoske.«³⁴

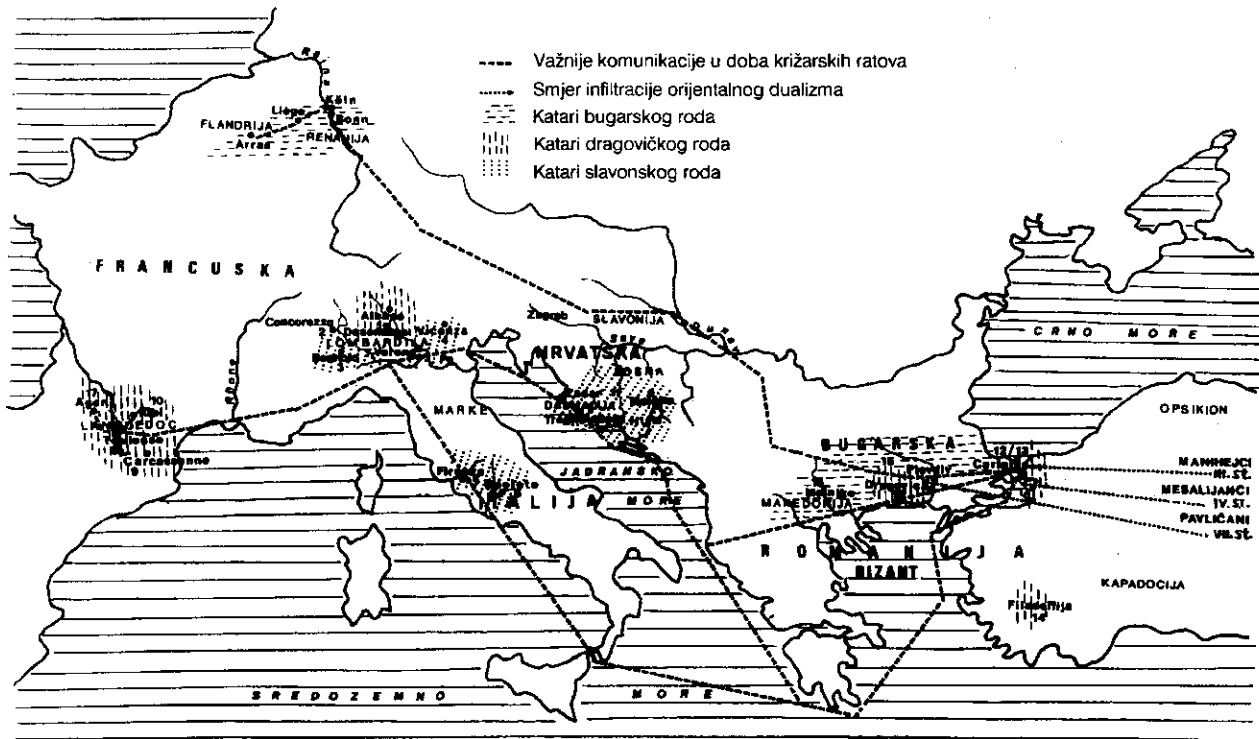
Zaključak

Krstjani i krstjanice heterodoksne Crkve bosanske, poput mnogobrojnih egzaltiranih osporavatelja srednjovjekovnog kršćanskog društva, zalažu se za povratak izvornoj komunitarnosti Pracrkve, idealu prvih kršćana opisanom u Djelima apostolskim i Pavlovim poslanicama.

Practicirajući život u duhu siromaštva i zajedništva, u neprekidnom dodiru s marginalnim ljudima: gradskom sirotinjom, prezaduženim ruralnim pučanstvom, žrtvama demografske eksplozije, gospodarskih i monetarnih transformacija, naši su krstjani ispravno shvatili da izobilje jednih uključuje u sebi bijedu drugih, ali su izlaz iz krize uzaludno tražili u pesimističkom pogledu na svijet, pa su se poput katara, patarena i valdenza uskoro našli u sukobu s Crkvom i na marginama samog kršćanstva.

³⁴ Suvremeno čitanje legende »Počtie svieta« dugujem Milanu Mihaljeviću, na čemu mu najsrdačnije zahvaljujem. Latiničku transliteraciju izvornog teksta, pisanog bosančicom, provela je Biserka Grabar (F. ŠANJEK, *Interrogatio Iohannis*, str. 62-63).

PUTOVI ŠIRENJA DUALISTIČKIH DOKTRINA U SREDNJEM VIJEKU

Mjerilo 1:11,500,000
 0 100 200 km
 [F. Šarjak]

POJAM 'STVARANJA' U CRKVI BOSANSKO-HUMSKIH KRSTJANA

Sažetak

Crkva bosansko-humskih krstjana približno odgovara ustroju srednjovjekovnih evangeličkih bratstava i umjerenih katara dualističkog pogleda na svijet.

Krstjani i krstjanice heterodoksne Crkve bosanske imaju svoje 'savršene' predstavnike, »prave krstjane i prave krstjanice (...) koji su prave vjere apostolske«, obične vjernike ili »krstjane i krstjanice koji grijeha ne ljube« i pristaše koji ih podržavaju u nadi da će se jednoga dana priključiti zajedništvu krstjana.

Stvaranje svijeta i čovjeka jedno je od temeljnih pitanja u filozofskom i teološkom promišljanju bosansko-humskih krstjana. Latinska i hrvatska vrela katoličke provenijencije sljedbenicima heterodoksne Crkve bosanske pripisuju vjeru u dva počela. Stvaranje duhovnog svijeta i nevidljivih stvari pripada prvom početlu, koje je – prema učenju krstjana – jedini i pravi Bog. Tlo ne potječe od tog dobrog Boga, nego od davla, Sotone ili Satanaela, od kojega su i sve vidljive stvari u ovom propadljivom i zlu podložnom svijetu.

Bosansko-humski krstjani nikako nisu mogli pomiriti pojam dobrog Boga sa stvaranjem materijalnog svijeta, koji je po sebi raspadljiv i u kojem prevladava zlo i bijeda. U krstjanskom poimanju ljudske su duše zapravo anđeli, stvorenja dobrog Boga, koje je Lucifer zaveo i prisilio na boravak u ljudskom tijelu. Preoblikovani u ljudske duše, anđeli mogu biti otkupljeni jedino primanjem 'duhovnog' krštenja u Crkvi bosanskoj. Za ove i slične tvrdnje katoličkih hereziologa i polemičara teško je, međutim, naći uporište u sačuvanim spisima krstjanske provenijencije.

Dvije vrste izvora tumače pojam stvaranja u bosansko-humskih krstjana. Posredno o tome govore latinski autori opisujući vjersko učenje talijanskih katara 'slavenskog reda': anonimni spis *De haeresi catharorum in Lombardia*, Salvo Burce (*Liber supra stella*), Moneta iz Cremona (*Adversus catharos et valdenses*), Rajner Sacconi (*Summa de catharis et leonistis*), Anselmo Aleksandrijski (*Tractatus de haereticis*) i izjave optuženih pred inkvizicijskim sudom. Neposredno o kozmogoniji krstjana govori pisac *Rasprave između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* (oko 1250), spisi *Interrogatio Iohannis* (13. st.) i *Početje svieta* (13. st.), popis zabluda bosanskih krivovjercara iz 14. stoljeća, danas izgubljeni *Dialogus contra manichaeos in Bosnia* franjevca Jakova Markijskog (1432-1437) i *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae* Juana Torquemada (1461).

THE NOTION OF 'CREATION' IN THE BOSNIAN-HUM CHRISTIAN CHURCH

Summary

The Church of the Bosnian-Hum Christians was organized approximately in the same manner as the medieval evangelical confraternities and the moderate Catharists who advocated a dualistic view of the world.

The Christians of the heterodox Bosnian Church had their »perfect« representatives, »true Christian men and true Christian women (...) that follow the true creed of the

Apostles«, ordinary believers or »Christian men and women who hate sin« and adherents who support them in hope they would eventually join the Christian community.

The creation of the world and man is one of the fundamental issues in the philosophical and theological thought of the Bosnian-Hum Christians. The Bosnian Church followers' faith is described as belief in two principles in the Latin and Croatian sources of Catholic provenance. Creations of the spiritual world and the invisible things are attributed to the first principle, which is – according to the Christian teaching – the only and true God. Soil does not come of this good God but from the devil, Satan or Satanael, who is the principle of all the visible things in this perishable world.

The Bosnian-Hum Christians could not reconcile the notion of a good God with the creation of the perishable material world where evil and poverty reign. According to Christian views, human souls are actually angels, creations of the good God, that Lucifer had seduced and forced to dwell in human bodies. As human souls, the angels can only be redeemed through »spiritual« christening in the Bosnian Church. It is, however, hard to confirm these and similar theses of Catholic heresiologists and polemicists by consulting the preserved documents of Christian provenance.

There are two groups of sources that interpret the Bosnian-Hum Christians' notion of creation. Describing the religious teachings of Italian Catharists of the »Slavonic order«, the Latin authors write about it indirectly: the anonymous *De haeresi catharorum in Lombardia*, Salvo Burce (*Liber supra stella*), Moneta of Cremona (*Adversus catharos et valdenses*), Rajner Sacconi (*Summa de catharis et leonistis*), Anselm of Alexandria (*Tractatus de haereticis*), and also the statements of the accused by the inquisition. The Christian cosmogony is directly discussed by the author of *Rasprava između rimskog kršćanina i bosanskog patarena* (around 1250), in the treatises *Interrogatio Iohannis* (13th century) and *Počētie svieta* (13th century), in the list of false beliefs of Bosnian heretics from the 14th century, as well as in the lost *Dialogus contra manichaeos in Bosnia* by the Franciscan monk Jakov Markijski (1432–1437) and the *Symbolum pro informatione manichaeorum regni Bosnae* by Juan Torquemada (1461).